

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 6 • Aralık 2022 • 9-29
Issue: 6 • December 2022 • 9-29

Peygamber Tasavvuru ile Dini Tutum Arasındaki İlişki Üzerine Nicel Bir Araştırma

A Quantitative Study on the Relationship Between
the Prophet Image and Religious Attitude

Hakan Sari

Araştırma Görevlisi
Gümüşhane Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
E-posta: hakan.sari@gumushane.edu.tr
Orcid: 0000-0001-8837-4645
Gümüşhane / Türkiye

M. Naci Kula

Doç. Dr.
Uludağ Üniversitesi
Eğitim Fakültesi
E-posta: nkula@yahoo.com
Orcid: 0000-0003-1763-9620
Bursa / Türkiye

Research Assistant
Gumushane University
Faculty of Theology
E-posta: hakan.sari@gumushane.edu.tr
Orcid: 0000-0001-8837-4645
Gümüşhane / Turkey

Associate Professor
Uludağ University
Faculty of Education
E-mail: nkula@yahoo.com
Orcid: 0000-0003-1763-9620
Bursa / Turkey

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type Araştırma • Research
Geliş Tarihi • Received 27 Eylül 2022 • 27 September 2022
Kabul Tarihi • Accepted 23 Kasım 2022 • 23 November 2022

Ö z e t

Tasavvur, bireyin düşünme süreçlerini gerçekleştirmesini sağlayan temel unsurdur. Düşünceye konu olabilen her hususun bireyin zihninde belirli tasavvurlara sahip olduğu görülmektedir. Birey dinî olay, olgu, nesne ve şahsiyetlere yönelik de belirli tasavvurlar geliştirmektedir. Peygamber tasavvuru da bireyin dinî içerikli şahsiyetlere yönelik geliştirdiği tasavvurlar arasında yer almaktadır. Aynı zamanda dinin bireyin tutumları üzerinde oldukça belirgin etkilere sahip olduğu görülmür. Geliştirilen dinî tutumlar bireyin yaşantısının şekillenmesinde önemli fonksiyonlar icra etmektedir. Dinî tutumların gelişiminde pek çok faktörün bir arada işlerlik göstermesi söz konusudur. Peygamber tasavvuru da bireyin dinî tutumlarının şekillenmesinde etkiye sahip olan önemli bir unsurdur. Vahye dayalı dinlerde Tanrı ile ilişkiyi sağlayan, bireye dini ve Tanrı'yı aktaran ve öğreten role sahip peygamberlerin, bu rolü dolayısıyla peygamberlik kavramı öne çıkmaktadır. Araştırmada peygamber kavramının bu önemine binaen dinî tutumlar ile peygamber tasavvuru arasındaki ilişki incelenmiştir. Çalışma dinî tutumların mahiyetinin daha açık bir şekilde anlaşılabilmesi adına literatüre katkı sağlamaktadır. Dinî tutumlar ile ilişki içerisinde olan çeşitli unsurların açığa çıkarılması bireyin hem dinî tutumlarının hem de dinî yaşantısının daha açık bir şekilde anlaşılır olmasını sağlayacaktır. Peygamber Tasavvuru Ölçeği ve Ok-Dinî tutum Ölçeği kullanılarak yapılan araştırmada yerleşik dinî tutumlara ve peygamber tasavvurlarına sahip olan, rastlantısal örnekleme metodu ile seçilmiş 18 yaş ve üzeri Bursa Uludağ Üniversitesi'nde öğrenim gören öğrencilerle çalışılmıştır. 334 kişinin katıldığı araştırmada katılımcıların 117 (35%)'si erkeklerden ve 217 (%65)'si kadınlardan oluşmaktadır. Edinilen ham veriler SPSS paket programı yardımıyla analiz edilerek sonuçlar elde edilmiştir. Korelasyon analizlerinin gerçekleştirildiği çalışmada dinî tutum ile peygamber tasavvuru arasında pozitif yönlü ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir. Dinî tutumların oluşumunda tasavvurların etkisi dikkate alındığında, geliştirilen peygamber tasavvurunun dinî tutumlar ile doğrudan ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nin belirli alt boyutları ile Ok-Dinî Tutum Ölçeği'nin belirli alt boyutları arasında da çeşitli düzeylerde anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Bu durum geliştirilen peygamber tasavvurunun sahip olduğu özelliklerin, bireyde ortaya çıkan dinî tutumlardaki farklı yönelimler ile ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir.

A n a h t a r K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Peygamber • Peygamber kavramı
Peygamber tasavvuru • Dinî tutum

A b s t r a c t

Imaginations are the basic factors that enable the individual to manage the thinking processes efficiently. It is seen that every subject that is to be a subject of thought creates certain imaginations in the mind of an individual. Therefore, the individual develops certain imaginations about religious events, phenomena, objects and figures. The image of prophet is also among the imaginations developed by the individual concerning religious figures. It is concurrently seen that religion has quite distinct effects on the attitudes of individual. Religious attitudes developed perform important functions in shaping the life of the individual. It is in question that numerous factors work together in development of the religious attitudes. The image of prophet is also an important factor that has an effect on the shaping of the individual's religious attitudes. In revelation-based religions, the concept of prophecy comes to the fore because of the role of the prophets, who have the role of providing the relationship with God, transmitting and teaching religion and God to the individual. Based on this importance of the concept of prophet, the relationship between religious attitudes and the image of prophet has been examined in the research. The study contributes to the literature in order to understand the nature of the religious attitudes more clearly. Revealing the various elements that are in relation with religious attitudes will make both the religious attitudes and the religious life of the individual comprehended more clearly. "Prophetic Scale" and "Ok-Religious Attitude Scale" were used as measurement tools in this study. Students aged 18 and older who are thought to have established religious attitudes and an image of prophet participated in the research. These students studying at Bursa Uludağ University were selected via random sampling method. In the study in which 334 people participated, the participants consisted of 117 (35%) men and 217 (65%) women. The raw data obtained were analyzed and finalized through the SPSS package program. The results of the analysis show that there is a clear relationship between characteristics of image of prophet and the religious attitude.

K e y w o r d s

Psychology of religion • Prophet • Prophet concept
Prophet image • Religious attitude

Giriş

Kişinin yaşam biçimi olarak benimsediği din, onun tüm davranışları üzerinde oldukça belirgin etkilere sahiptir. Davranışların tutumlar ekseninde şekillendiği dikkate alındığında, dinin tutumlar ile ilişkisi de açık bir şekilde görülmektedir. Bireyin geliştirmiş olduğu dinî tutumları, onun genel davranışlarını da şekillendirmektedir. Dinin tutumları belirlemedeki etkili faktörlere bakıldığında ise anne-baba tutumları, dinî gruplara mensubiyet, dinî şahsiyetlerle kurulan iletişim ile birlikte Tanrı tasavvurları, peygamber tasavvurları, cennet-cehennem, ahiret, melek tasavvurlarının bu faktörlerden yalnızca birkaçını oluşturduğu görülmektedir.

İlâhî dinlerin temel odağının Tanrı oluşu, peygamberlik kavramının da öne çıkmasına yol açmıştır. Çünkü mutlak aşkın varlık olan Tanrı'nın insanlığa mesajı, peygamberler aracılığı ile gerçekleşmiş ve peygamberler, Tanrı'yı insanlara anlatan ve açıklayan en önemli şahsiyetler olmuşlardır. Dolayısıyla peygamberin dinî literatürde vahiy ve sünnet olmak üzere iki temel bilgi kaynağından birini teşkil etmesiyle peygamber tasavvuru, Tanrı tasavvurundan sonra öne çıkmakta ve ayrıca önem arz etmektedir. Bu itibarla bireyin geliştirmiş olduğu peygamber tasavvurunun, onun dinî tutumları üzerinde belirleyici olduğu söylenebilmektedir.

Üzerinde ortak tanıma ulaşılması güç olmakla birlikte tutumlar; kişi, nesne, grup, olay, mesele veya kavrama yönelik olumludan olumsuzla değişebilen, genel ve görece kalıcı değerlendirme biçimleri olarak ele alınmakta; yönelmiş olunan nesnelerin değerlendirilmesini sağlamakta ve belirli duygu, inanç ve tecrübelerden kaynaklandığı kabul edilmektedir (Vanden-Bos, 2007: 88). Tutumlar insanın davranış ve tavır belirleme şekli olarak ele alındığında tüm eylem ve davranışların temelinde tutumların yer aldığı görülmektedir (Inceoğlu, 2011: 13). Tutumların kendi başlarına doğrudan gözlemlenebilme özelliği yoktur. Ancak gözlemlenebilen davranışlardan çıkarsanarak anlaşılabilen tutumlar bu yönüyle bir davranış olmayıp davranış oluşumuna hazırlayan belirli bir yönelimdir (Kağıtçıbaşı & Cemalcılar, 2018a: 130).

Tutumların üç yapısı bulunmaktadır: Bilişsel/zihinsel, duygusal ve davranışsal boyut. Buna göre tutumlar, tutum nesnelerinin sağladığı hislerden, deneyimlerden ve inançlardan meydana gelen sosyal bilgi öğeleri olarak görülmektedir (Zanna & Rempel, 1988: 315). Tutumların bilişsel/zihinsel boyutu, inanç unsurundan; duygusal boyutu, his unsurundan ve davranışsal boyutu da deneyim unsurundan oluşmaktadır. Buna göre bilişsel/zihinsel boyut, tutum nesnesine yönelik sahip olunan her çeşit bilgi ve inancı; duygusal boyut, tutum nesnesine yönelik sahip olunan olumlu veya

olumsuz duygusal yönelimleri; davranışsal boyut ise bireyin yönelmiş olduğu nesneye karşı her türlü davranış eğilimini içermektedir.

Bireyin tutum geliştirebileceği, ilgi duyduğu, kendisi için anlamı olan, aynı zamanda farkında olduğu tüm şeyler psikolojik obje kavramı içerisinde değerlendirilmektedir (Kağıtçıbaşı & Cemalcılar, 2018: 131). Dolayısıyla birey yöneldiği bütün psikolojik objelere karşı tutumlar geliştirmekle birlikte dinî içerikli nesnelere yönelik de tutumlar geliştirebilmektedir. “Dinî tutum, bireyin dinle ilgili düşünce, duygu ve davranışlarını belirleme tarzıdır. Yani kişinin dine dair bilgi ve inançları (zihni unsur), dinin bütününden ya da herhangi bir esastan hoşlanması veya hoşlanmaması (duygu unsuru) ve dinle ilgili davranışları, yani lehte veya aleyhteki bir takım faaliyetleri (davranış unsuru) onun dinî tutumunu oluşturur” (Peker, 2018a: 147). Bu açıdan genel tutumlar için geçerli olan tüm hususların dinî tutumlar için de geçerli olduğu görülmekle birlikte, dinî tutumların özel bir yerinin olduğu da dikkat çekmektedir. Dinin bireyin tüm yaşam şeklini belirleyebilme özelliği dolayısıyla, birey geliştirdiği dinî tutumlarını genel tutumlarına yansıtılabilmekte ve davranışlarını dinî tutumlar ekseninde şekillendirebilmektedir.

Dinî tutumların oluşumunda pek çok faktör bir arada etkinlik göstermektedir. Öğrenme sürecinin ailede başladığı bilinmektedir. Dolayısıyla sosyalleşmenin ilk olarak aile ortamında başlamasıyla çocuk burada dinî kavramlar ile din dilini öğrenerek dine yönelik tutumlarını şekillendirmeye başlamaktadır (Mehmedoğlu, 2011: 50). Zaman içerisinde gelişimsel süreçlere bağlı olarak bağımsızlığını kazanan çocuk, farklı sosyal gruplarla aidiyet kurmaya başlamaktadır. Bu aidiyetlik neticesinde, içerisinde yer aldığı grubun normlarını ve değerlerini benimseyerek dinî tutumlarına da yansıtılmaktadır. Böylelikle birey, içerisinde yer aldığı toplumun değerlerine ve kültürüne katılım sağlayarak toplumun kültürü, inançları ve değerleri ekseninde benzer tutumlar geliştirmektedir (Peker, 2018a: 155).

Dinî tutumların oluşumunda etkin olan diğer bir faktör eğitimidir. Dinî tutumlar, bireyin bilgi ve kültür düzeyi ile aldığı eğitime bağlı olarak şekillenmekte ve gelişmektedir (Peker, 2018b: 154). Tutum öğelerinden bilişsel boyutun ihtiyaç duyduğu bilgi kaynağı eğitim aracılığıyla temin edilmekte, böylelikle tutumların şekillenmesinde doğrudan etkide bulunmaktadır. Dinî içerikli psikolojik objelerle girilen iletişim de dinî tutumların oluşum ve gelişiminde etkin olan faktörler arasındadır. Dinî şahsiyetlerle iletişime girmek, camiye gitmek, ibadet tecrübeleri yaşamak vs. kişinin zihin ve duygu dünyasında belirgin etkilerde bulunarak tutum öğelerinden duygusal ve davranışsal boyut üzerinde etkili olmakta; böylelikle dinî tutumları doğrudan etkilemektedir.

Tutumların gündelik yaşantı içerisinde belirli işlevleri bulunduğu gibi dinî tutumların da dinî yaşantı içerisinde belirli işlevleri bulunmaktadır. Bireyin yaşamına tutarlılık katmak, davranışın zihinsel ve duygusal bir temele dayanmasını sağlamak ve bir sonraki davranışa yönelik belirli şemaları temin etmek bu işlevler arasındadır. Aynı zamanda içerisinde yer aldığı toplumun kültür ve değerleri ekseninde tutum geliştiren bireyin, toplumun dini ve inançları ile uyum içerisinde yaşamını sürdürmesi de dinî tutumların yaygın işlevleri arasında görülmektedir. Böylelikle toplum tarafından kabul gören tutumlar geliştiren bireyin, toplumla sağlıklı ve rahat bir iletişim kurabildiği görülmektedir. Ayrıca inançlar ve tutumlar psikolojik mekanizmanın yapı ve sürekliliğini sağlaması dolayısıyla bireyin kişiliğinde önemli rolere sahiptir (Krech & Crutchfield, 1970: 161). Tutumların değer-açıklayıcılık işlevi, dinî tutumların temel işlevleri arasında da yer almaktadır. Birey sahip olduğu temel değerler etrafında tutumlar geliştirmesine bağlı olarak kendini doyuma ulaştırmış hissedebilmektedir (Freedman vd., 1989: 276). Bu durum bireyin yaşamında ihtiyaç duyduğu düzeni ve dengeyi sağlayarak psikolojik açıdan sağlıklı bir yapıya sahip olmasına yardımcı olmaktadır.

Tutumların oluşmasında bir faktör olarak değerlendirilebilecek tasavvurların salt psikolojik olgulardan ziyade zihinsel oluşumlar olduğu görülmektedir. Zihinsel oluşumlar olan tasavvurların düşünme süreçlerini etkilemesi ve belirlemesi dolayısıyla bireyin psikolojik mekanizmasında etkileri bulunmaktadır. Sözlük anlamı “1. zihinde şekillendirme, kurma. 2. göz önüne getirme [zihinde]. 3. istek, arzu.” (Devellioğlu, 1970: 1240) olan tasavvur, algılanan nesnelere hakkında birtakım soyutlamalar neticesinde zihinde oluşturulan imajları ifade etmektedir. Piaget de algılar ve tasavvurlar arasında ayırım yaparak algıların nesnelere hakkında doğrudan temas sonucu edinilen bilgiler olduğunu ancak imge veya tasavvurların ise nesnenin yokluğunda kendisinin çağrışımını içerdiğini ifade etmektedir (Piaget & Inhelder, 1967: 17).

Tasavvur hakkında yapılan bir diğer tanım ise tasavvurları “*ruhsal güçler veya duygusal uyarılarla zihinde önceden oluşan herhangi bir nesnenin, olayın, fiilin (Akt) ya da bir kavramın istekli olarak yeniden özel bir şekilde şekillenmesi, canlanması, anlam kazanması veya hatırlanması*” (Yavuz, 1983: 159) olarak ele almaktadır. Tasavvur kavramı İslam düşüncesi içerisinde de önemli bir yere sahip olmuş ve insanı ele alan çalışmalarda merkezi konumda değerlendirilmiştir. Ruhun melekelerinin beş parçadan oluştuğunu ifade eden Farabî, insanın tasavvur yetisini ifade eden (el-mütehayyil) melekeyi “...duyularla algılanabilen nesnelere (mahsûsât) izlerini (rusûm), duyuların işleminden geçtikten sonra, koruyan meleke” olarak değerlendirmektedir (Farabi, 1987: 29). Aklın bir kuvvesi olarak insanın mütehayyile yetisine sahip olduğunu dile getiren İbn Sina’ya göre ise “mütehayyile kuvvesi, kendisine gelen bütün

algısal ve karışimsal yapıları kopya edici; bir şeyden o şeyin benzerine veya zıddına veya kısaca onunla (ilişkili) olana süratle intikal etme özelliğinde yaratılmıştır” (İbn Sina, 2014: 694).

Yapılan tanımlardan hareketle tasavvurların sahip oldukları özellikler hakkında birtakım değerlendirmeler yapmak mümkündür. Tanımlarda vurgulanan en temel husus, tasavvurların zihinsel oluşumlar olduklarıdır. Bilinçli bir varlık olduğunun bilincinde olan insan, düşünme süreçlerini gerçekleştirmekte semboller kullanmakta; somut bir şekilde algıladığı nesnelere veya olayları fiziksel uyarının ortadan kalktığı durumlarda da düşüncesinde yaşatmaktadır (Özkapınar, 1999: 71). Bu yeti, tasavvurların kalıcı olmasını ve düşünce süreçlerinin soyut düzlemde gerçekleşmesini sağlamaktadır.

Ayrıca tasavvurların zihinde nesnelere yeniden canlandırma işlemi oldukları vurgulanmaktadır. Bu işlem, edinilen nesnel bilginin zihinde yeniden işlenmesini ifade etmektedir. Bu aşamada birey tasavvur gelişim sürecine kendi kişisel kaynaklarını da dahil etmektedir. Zihinde birikmiş yaşantılardan soyutlanan, çözümlenen ve sonrasında yeni birleşimler oluşturan, öncesinde var olmayan yeni örgütlenmeler meydana getiren tasavvurlar yaratıcı süreçlerin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (Baymur, 1978: 200). Bu sürecin neticesi olarak tasavvurların öznellik kazanan yaratıcı oluşumlar olduğu söylenebilmektedir. Bireyin iletişim kurduğu nesne hakkındaki bilgi akışının canlılık arz etmesi, oluşturulan tasavvurun da dinamiklik arz etmesini sağlamaktadır. Dolayısıyla tasavvurların dinamik bir muhakeme sonucu zihinde yeniden canlandırma işlemi oldukları söylenebilmektedir (Hacıkeleşoğlu, 2020: 31).

Tasavvurların oluşum ve gelişim sürecine bakıldığında bu sürecin öncelikle algı ile başladığı görülmektedir. Zihnin soyut dünyasına yansıtılan görüngü alanındaki nesnelere, algılama yoluyla öncelikle zihinde canlandırılmaktadır. Bu yansıtma işleminin yalnızca alınan görsel veri üzerinden olmadığı, tüm duyu organlarından alınan verilerin bu süreçte etkin olduğu görülmektedir. Zihinde soyutlama işlemi sonucunda dış dünyadan algılanan nesnelere hakkında “*dış uyarıcı olmaksızın hatırlanan dâba önceki bir duyu yaşantısının benzeri veya kopyası*” (Budak, 2017: 383) olan imajlar oluşmaktadır. Bilişsel gelişim aşamalarında yaşanan değişim, tasavvur oluşumunda etkin bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Duyu organlarının algı kapasitesinde yaşanan gelişime paralel olarak gerçekleşen zihinsel gelişimle birey, tasavvur dünyasını oluşturmada ve geliştirmektedir. Ayrıca algılanan nesne ile girilen ilişkinin şekli ve boyutu da tasavvur gelişim sürecinde doğrudan etkilidir. Algılanan nesne hakkında

edinilen bilgi tasavvurun oluşum ve gelişimini sağlamaktadır. Tasavvurların sabit ve durağan yapılar olmadıkları göz önünde bulundurulduğunda, algılanan nesne hakkında edinilen bilgilerde yaşanan değişiklik, tasavvurlarda da farklılaşmaya yol açmaktadır. Ayrıca bireyin kişilik özelliklerinin de tasavvur gelişim sürecine eşlik ettiği ve bazı noktalarda bu süreci etkilediği görülmektedir.

“Doğuştan getirilen-sonradan kazanılan özellikler ve kültürel faktörlerin etkileşimiyle küçük yaşlardan itibaren şekillenen, değişmeye oldukça dirençli, o kişiye has kavrayış, düşünüş, karar veriş ve davranış özelliklerinin toplamı” (Gürses, 2010: 22) olarak değerlendirilen kişilik, bireyin algılama kapasitesini ve yönünü şekillendirmesi bakımından tasavvur gelişiminde etkin bir faktör olmaktadır. Doğuştan getirilen özellikler, bireyin algı kapasitesindeki fizyolojik temeli oluşturmaktadır. Fakat doğuştan getirilen belirli kişilik özelliklerinin tasavvur gelişimi için tek başına etken olmadıkları görülmektedir. Eğitim, tecrübe, kültür gibi etkenler aracılığıyla kişilikte sonradan edinilen özellikler de bu süreçte bireyin düşünme ve kavrayış şeklini etkilemesi dolayısıyla başat faktör olarak rol oynamaktadır. Ayrıca tasavvur oluşum ve gelişim sürecinde sosyo-kültürel faktörlerin etkin rolünün bulunduğu da belirtilmelidir. Özellikle karmaşık ve soyut yönleri bulunan konularda düşünsel bir form ve zemin sağlaması dolayısıyla kültür ve toplum, bu süreci yönlendirmektedir. Birey pek çok tasavvurunu, bireysel farklılıkların bulunmasına rağmen; sosyal çevresi, ailesi ve ait olduğu grubun sahip olduğu tasavvurlara benzetmeye çalışmaktadır.

Bireyin algılayabildiği her türlü nesneye yönelik belirli tasavvurları bulunmaktadır. Bu durum dinî içerikli nesne ve olgulara yönelik tasavvurların da bulunduğu anlamına gelmektedir. Dinî yaşantının temelde üç şekilde yahut boyutta kendisini ifade ettiği görülmektedir: Dinî dogmalar veya düşünceler (kanaatler), dinî tecrübeler, dinî davranış ve tutumlar. Yaşamın amacını ve anlamını ifade eden bir sistem işlevi gören din, inanca yönelik kanaat ve düşünce (tasavvur) de oluşturmaktadır (Holm, 2018: 24). Birey dinî içerikli nesnelere yönelik geliştirdiği tasavvurlar aracılığıyla düşünme sürecini gerçekleştirmektedir. Bu durum Hz. Peygamber’e yönelik de belirli tasavvurların bulunduğu anlamına gelmektedir. Bireyin geliştirmiş olduğu bu tasavvur kendisinin Hz. Peygamber ile bir yakınlık ve bağ kurmasını da sağlamaktadır. Dinin aşkın olanla ilişki kurması yaşamın tüm yönlerini bir araya getirir. Bu durum yalnızca kavramlar üzerinden gerçekleşmeyip canlı bir iletişim ve yaşam bütünlüğü temin etmektedir (Hökelekli, 2013: 73). İşte Hz. Peygamber ile tasavvurlar aracılığıyla kurulan ilişki de böylesi canlı ve dinamik bir ilişkidir. Birey zorlu yaşam tecrübeleri karşısında Hz. Peygamber’i, sahip olduğu tasavvurları aracılığı ile örnek almakta, duygusal yakınlık kurmaktadır. Ancak bu ilişkinin her zaman

olumlu yönde kurulduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Birey Hz. Peygamber'e yönelik olumsuz tasavvurlar da geliştirebilmektedir. Dolayısıyla Hz. Peygamber hakkında olumsuz tasavvurlara sahip bireylerin dinî tutum ve davranışlarının da olumsuz yönde şekillendiğini söylemek mümkündür.

a. Yöntem

Dindar bireyin peygamber tasavvuruyla dinî tutumu arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla yapılan bu çalışma nicel araştırma desenleri ekseninde şekillendirilmiştir. İlk aşamada dokümantasyon ve literatür analizi yapılarak araştırmanın kavramsal çerçevesi oluşturulmuştur. İkinci aşamada ise “*Survey*” (tarama) metodu ile geliştirilen kişisel bilgi formunun ve ölçeklerin yer aldığı anket geliştirilerek veriler toplanmıştır. Toplanan veriler nicel analiz programı aracılığıyla analiz edilerek değerlendirilmiştir.

a.a. Veri Toplama Araçları ve Analiz

Dindar bireylerin, peygamber tasavvurlarının onların dinî tutumları üzerindeki etkilerinin incelendiği çalışmada ölçek uygulaması gerçekleştirilerek veriler anket tekniği aracılığıyla toplanmıştır. Elde edilen ham veriler SPSS programı aracılığıyla analiz edilmiş ve yorumlanarak sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır.

Araştırmada demografik verilere dair soruların da yer aldığı ve iki ölçekten oluşan anket çalışması yürütülmüştür. Bireylerin dinî tutumlarına ve peygamber tasavvurlarına yönelik verileri elde etmek amacıyla Peygamber Tasavvuru Ölçeği ile Ok-Dinî tutum Ölçeği kullanılmıştır. Ok tarafından geliştirilen Ok-Dinî tutum Ölçeği biliş, duygu, davranış ve (Tanrı'yla) ilişki olmak üzere 4 alt boyuttan oluşan 8 madde içermektedir. Kişinin dine yönelik genel görüş ve kanaatleri biliş alt boyutunu, bireyin duygusal açıdan dinden etkilenme tarzı duygu alt boyutunu, dinî değerlerin davranışlar üzerindeki etkileri davranış alt boyutunu ve bireyin Tanrı'yla olan ilişkisinin düzeyi ilişki alt boyutunu oluşturmaktadır (Ok, 2011: 535). Ok-Dinî Tutum Ölçeği'nin iç tutarlılık değerlerine bakıldığında Cranbach's Alpha kat sayılarının ölçek geneli için .578; biliş alt boyutu için .817, duygu alt boyutu için .852, davranış alt boyutu için .902, ilişki alt boyutu için .907 olduğu hesaplanmıştır. Bu şekliyle ölçeğin alt boyutlarının yüksek güvenilirliğe sahip olduğu görülmektedir.

Ok tarafından geliştirilen Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nin güvenilirlik ve geçerlik çalışmaları ile boyut tanımlamaları Yanmaz tarafından yapılmıştır. Ölçek 37 maddeden oluşmakta ve mucize, hata, beşerilik, hadislere eleştirel bakış, insanîlik ve mitik olmak üzere 6 alt boyutu içermektedir.

Hız. Peygamber'in mucizeleri *mucize alt boyutunda*, Hız. Peygamber'in beşerilik vasıfları *beşerilik alt boyutunda*, Hız. Peygamber'in hata yapabileceği *hata alt boyutunda*, Hız. Peygamber'i gerçekliği ötesinde algılama biçimleri *mitik alt boyutunda*, Hız. Peygamber'e yönelik eleştirel düşünme biçimleri *hadislere eleştirel bakış alt boyutunda*, Hız. Peygamber'in saygınlığı ve özellikle kadınlara yönelik yaklaşımının Hız. Peygamber'i algılama konusundaki etkinliği ise *insanilik alt boyutunda* ele alınmıştır (Yanmaz, 2013: 64). Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nin iç tutarlılık testinden elde edilen verilere bakıldığında Cronbach's Alpha kat sayılarının ölçek geneli için .812, mitik alt boyutu için .311, mucize alt boyutu için .843, beşerilik alt boyutu için .484, hadislere eleştirel bakış alt boyutu için .430, hata alt boyutu için .763, insanilik alt boyutu için .804 olduğu bulgulanmıştır. Bu şekliyle ölçeğin, özellikle mucize, hata ve insanilik alt boyutlarının, güvenilirliğinin yüksek olduğu görülmektedir.

Ölçekler 5'li likert şeklinde geliştirilmiş ve "Hiç Katılmıyorum", "Az Katılıyorum", "Orta Düzeyde Katılıyorum", "Çok Katılıyorum" ve "Pek Çok Katılıyorum" yanıtlarından oluşmuştur.

Araştırma verilerinin değerlendirilmesi aşamasında güvenilirlik analizlerinin yanında betimsel analiz, t-testi ve korelasyon testleri gerçekleştirilmiştir.

a.b. Örneklem ve Uygulama

Araştırmanın örnekleme soyut düşünme becerilerini kazanmış, yerleşik tutumlara ve tasavvurlara sahip olduğu varsayılan 18 yaş ve üzeri üniversite öğrencilerinden meydana gelmektedir. Araştırma 2021 yılında bu kriterlere sahip olduğu düşünülen ve rastlantısal örnekleme yöntemiyle seçilen Bursa Uludağ Üniversitesi'nde öğrenim gören 334 öğrenciyle yürütülmüştür. Araştırmaya katılan örneklem grubu 117 (35%) erkek ve 217 (65%) kadın katılımcıdan oluşmaktadır. Katılımcıların yaş gruplarına göre dağılımı dikkate alındığında %81.7'sinin 18-23, %14.7'sinin 24-29, %1.8'inin 30-35 yaş aralığındayken %1.8'inin ise 35 yaş ve üzeri olduğu görülmektedir.

b. Bulgular

Araştırmada öncelikle demografik değişkenler ile dinî tutum ve peygamber tasavvuru arasındaki ilişki incelenmiştir. Yapılan analizlerde demografik değişkenler bağımsız değişken, dinî tutum ve peygamber tasavvuru değişkenleri ise bağımlı değişken olarak değerlendirilmiştir. Buna göre cinsiyet, yaş, gelir düzeyi ve öğrenim düzeyinin dinî tutumlar ve peygamber tasavvurları ile ilişkisine dair elde edilen veriler aşağıda belirtilmektedir.

Tablo-1:
Yaş, öğrenim düzeyi, gelir düzeyi ve dinî tutum arasındaki ilişki

		Dinî tutum
Yaş	Korelasyon (r)	.048
	Anlamlılık (p)	.383
	N	334
Öğrenim Düzeyi	Korelasyon (r)	.081
	Anlamlılık (p)	.140
	N	334
Gelir Düzeyi	Korelasyon (r)	.040
	Anlamlılık (p)	.465
	N	334

Cinsiyet ve dinî tutumlar arasındaki ilişkiye dair veriler aşağıda belirtilmiştir.

Tablo-2:
Cinsiyet ve dinî tutum arasındaki ilişki

		Dinî tutum
Cinsiyet	Mann-Whitney U	12119.500
	Wilcoxon W	19022.500
	Z	-.685
	Anlamlılık (p)	.493

Yapılan analizler sonrası değişkenler arasındaki ilişkinin anlamlılık düzeyine bakıldığında yaş ($p=.383$), öğrenim düzeyi ($p=.140$) ve gelir düzeyi ($p=.465$) değişkenlerinin dinî tutum ile anlamlı bir ilişki içerisinde bulunmadığı; cinsiyet ($p=.493$) değişkeninin ise anlamlı bir farklılığının bulunmadığı tespit edilmiştir.

Tablo-3:
Yaş, öğrenim düzeyi, gelir düzeyi ve peygamber tasavvuru arasındaki ilişki

		Peygamber Tasavvuru
Yaş	Korelasyon (r)	-.076
	Anlamlılık (p)	.166
	N	334
Öğrenim Düzeyi	Korelasyon (r)	-.119*
	Anlamlılık (p)	.030
	N	334
Gelir Düzeyi	Korelasyon (r)	.068
	Anlamlılık (p)	.213
	N	334

*p, 0,05 düzeyinde anlamlıdır.

Cinsiyet ve peygamber tasavvuru arasındaki ilişkiye dair veriler aşağıda belirtilmiştir.

Tablo-4:
Cinsiyet ve peygamber tasavvuru arasındaki ilişki

Cinsiyet	Peygamber Tasavvuru	
	Mann-Whitney U	11599.000
Wilcoxon W	18502.000	
Z	-1.302	
Anlamlılık (p)	.193	

Tablo-3 ve Tablo-4'te yer alan veriler incelendiğinde peygamber tasavvuru ile yaş ($p=.166$) ve gelir düzeyi ($p=.213$) değişkenleri arasında anlamlı bir ilişkinin bulunmadığı; cinsiyet ($p=.193$) değişkeninin ise anlamlı bir farklılık oluşturmadığı tespit edilmiştir. Ancak öğrenim düzeyi ($p=.030$) değişkeniyle peygamber tasavvuru değişkeni arasında anlamlı ilişki bulunmuştur. Bu iki değişken arasındaki korelasyon değeri $r=-.119$ 'dur. Buna göre öğrenim düzeyi ile peygamber tasavvuru arasında doğrusal negatif yönlü zayıf bir ilişki bulunmuştur.

Araştırmada peygamber tasavvuru ile dinî tutum arasındaki ilişki incelenirken bağımsız değişken olarak peygamber tasavvuru, bağımlı değişken olarak ise dinî tutum ele alınmıştır. Buna göre bireylerin geliştirmiş oldukları peygamber tasavvurlarının onların dinî tutumları ile nasıl bir ilişki içerisinde oldukları değerlendirilmeye çalışılmıştır. Aşağıda Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nden edinilen verilerin Ok-Dinî Tutum Ölçeği'nden edinilen verilerle ilişkisine dair ortalamalar verilmiştir.

Tablo-5:
Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nin genel ortalaması ile Ok-Dinî Tutum Ölçeği'nin genel ortalaması arasındaki ilişki

Peygamber Tasavvuru Ortalaması	Dinî tutum Ortalaması	
	Korelasyon (r)	.399**
Anlamlılık (p)	.000	
N	334	

**p, 0,01 düzeyinde anlamlıdır.

Yapılan analiz neticesinde peygamber tasavvuru ile dinî tutum arasında $p=.000$ düzeyinde anlamlılık tespit edilmiştir. İlişkinin korelasyon düzeyi ise $r=.399$ 'dur. Buna göre dinî tutum ile peygamber tasavvuru arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiş; aralarında doğrusal pozitif yönlü orta düzeyde anlamlı bir ilişki bulunduğu bulgulanmıştır.

Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nden edinilen verilerin genel ortalamasının, Ok-Dinî tutum Ölçeği'nden edinilen alt boyut ortalamaları ile ilişkisi incelendiğinde elde edilen verilerin aşağıdaki tabloda verildikleri şekilde oldukları görülmektedir.

Tablo-6:
Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nin genel ortalaması ile Ok-Dinî Tutum Ölçeği'nin alt boyutları arasındaki ilişki

		Duygu Alt Boyutu	Biliş Alt Boyutu	Davranış Alt Boyutu	İlişki Alt Boyutu
Peygamber Tasavvuru Ortalaması	Korelasyon (r)	.379**	-.421**	.365**	.453**
	Anlamlılık (p)	.000	.000	.000	.000
	N	334	334	334	334

**p, 0,01 düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 6'da yer alan verilere bakıldığından Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nin genel ortalamasına dair verilerin Ok-Dinî tutum Ölçeği'nin bütün alt boyutları ile $p=.000$ düzeyinde anlamlı ilişki içerisinde buldukları görülmektedir. Korelasyon düzeyleri incelendiğinde, peygamber tasavvuru genel ortalaması ile duygu alt boyutu arasında $r=.379$, biliş alt boyutu ile $r=-.421$, davranış alt boyutu ile $r=.365$, ilişki alt boyutu ile $r=.453$ düzeyinde korelasyon bulgulanmıştır. Korelasyon analizleri peygamber tasavvuru genel ortalamasının, dinî tutum ölçeğinin duygu, davranış ve ilişki alt boyutları ile doğrusal pozitif yönlü orta düzey, biliş alt boyutu ile doğrusal negatif yönlü orta düzey bir ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir.

Araştırmada ayrıca Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nin alt boyutları ile Ok-Dinî tutum Ölçeği'nin alt boyutları arasındaki ilişki incelenmiştir. Yapılan analizlerden edinilen verilere aşağıdaki tabloda yer verilmiştir.

Tablo-7:
Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nin alt boyutları ile Ok-Dinî Tutum Ölçeği'nin alt boyutları arasındaki ilişki

		Duygu Alt Boyutu	Biliş Alt Boyutu	Davranış Alt Boyutu	İlişki Alt Boyutu
Beşerilik Alt Boyutu	Korelasyon (r)	.099	-.070	.023	.115*
	Anlamlılık (p)	.072	.199	.679	.035
	N	334	334	334	334
Hadislere Eleştirel Bakış Alt Boyutu	Korelasyon (r)	-.190**	.199**	-.205**	-.130*
	Anlamlılık (p)	.000	.000	.000	.017
	N	334	334	334	334

Hata Alt Boyutu	Korelasyon (r)	.113*	-.200**	.156**	.162**
	Anlamlılık (p)	.039	.000	.004	.003
	N	334	334	334	334
İnsanlık Alt Boyutu	Korelasyon (r)	.468**	-.514**	.481**	.537**
	Anlamlılık (p)	.000	.000	.000	.000
	N	334	334	334	334
Mitik Alt Boyutu	Korelasyon (r)	.177**	-.149**	.141**	.181**
	Anlamlılık (p)	.001	.006	.010	.001
	N	334	334	334	334
Mucize Alt Boyutu	Korelasyon (r)	.473**	-.547**	.477**	.427**
	Anlamlılık (p)	.000	.000	.000	.000
	N	334	334	334	334

*p, 0,05 düzeyinde anlamlıdır.
**p, 0,01 düzeyinde anlamlıdır.

Tablo-7 incelendiğinde Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nin beşerilik alt boyutunun Ok-Dinî Tutum Ölçeği'nin ilişki alt boyutu ile $p=.035$ düzeyinde anlamlı ilişki içerisinde bulunduğu; diğer alt boyutlar anlamlı bir ilişki bulunmadığı görülmektedir. Korelasyon düzeyi dikkate alındığında beşerilik alt boyutu ile ilişki alt boyutu arasında doğrusal pozitif yönlü zayıf bir ilişkinin bulunduğu söylenebilir.

Hadislere eleştirel bakış alt boyutunun, dinî tutumun bütün boyutları ile anlamlı bir ilişki içerisinde bulunduğu bulgulanmıştır. Korelasyon düzeyleri ise hadislere eleştirel bakış alt boyutunun, dinî tutumun duygu ve ilişki alt boyutları ile doğrusal negatif yönlü zayıf bir ilişki içerisinde bulunduğunu, davranış alt boyutu ile doğrusal negatif yönlü orta düzey bir ilişki içerisinde bulunduğunu göstermektedir. Aynı zamanda hadislere eleştirel bakış alt boyutunun, dinî tutumun biliş alt boyutu ile doğrusal pozitif yönlü orta düzey ilişkisinin bulunduğu görülmektedir.

Hata alt boyutunun, dinî tutumun tüm alt boyutları ile anlamlı ilişki içerisinde bulunduğu görülmektedir. Korelasyon düzeylerine göre hata alt boyutu dinî tutumun duygu, davranış ve ilişki alt boyutları ile doğrusal pozitif yönlü zayıf bir ilişki içerisinde bulunduğu görülürken; biliş alt boyutu ile doğrusal pozitif yönlü orta düzey bir ilişki içerisinde bulunduğu görülür.

İnsanîlik alt boyutu ile dinî tutumların bütün alt boyutları arasında anlamlı ilişkinin bulunduğu görülmektedir. Korelasyon düzeyleri ise insanîlik alt boyutunun dinî tutumların duygu, biliş, davranış ve ilişki olmak üzere tüm alt boyutları ile pozitif yönlü orta düzey ilişki içerisinde bulunduğunu göstermektedir.

Mitik alt boyutunun dinî tutumların alt boyutları ile ilişkisi incelendiğinde ise tüm alt boyutlar ile anlamlı ilişki içerisinde bulunduğunu fakat korelasyon düzeylerine bakıldığında ise bu ilişkinin doğrusal pozitif yönlü zayıf bir ilişki olduğu görülmektedir.

Mucize alt boyutunun dinî tutumların duygu, biliş, davranış ve ilişki olmak üzere bütün boyutlarıyla anlamlı bir ilişkisi bulunmaktadır. Korelasyon düzeyleri mucize alt boyutunun dinî tutumun tüm alt boyutları ile doğrusal pozitif yönlü orta düzey bir ilişki içerisinde bulunduğunu göstermektedir.

S o n u ç

Tutumların çok boyutlu ve çok yönlü yapılar olduğu açıktır. Bu özelliği kendisini dinî tutumlarda da göstermektedir. Bireyin anlam dünyasında dinî tutumlar köklü yapılar oluşturmaktadır. Kökten değişime dirençli yapılar olan dinî tutumların oluşum ve gelişimi pek çok faktör ekseninde şekillenmektedir. Yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi, gelir düzeyi gibi demografik değişkenlerle anne-baba tutumları, dinî şahsiyetlerle kurulan iletişim, dinî gruplara mensubiyet yanında Tanrı, peygamber, ahiret, melek, cennet, cehennem, gibi doğrudan tecrübe yoluyla bilgi edinme imkanının bulunmadığı konularda geliştirilen tasavvurların bu faktörler arasında yer aldığı görülmektedir. İlahî dinlerde Tanrı ile iletişimi kuran ve insanlara ilahî mesajı anlatma ve açıklama görevine sahip peygamberlere yönelik geliştirilen tasavvurların, dini literatürdeki önemi de dikkate alınarak, Tanrı tasavvurlarından sonra öncelikli olarak ele alınması gerektiği düşünülmektedir. Çalışmanın temel odağını oluşturan bu düşünce ekseninde, dinî tutumların şekillenmesinde peygamber tasavvurunun etkin olduğu ve belirli yönlerde dinî tutumları etkilediği düşünülmektedir.

Dinî tutumlar ile demografik değişkenler arasındaki ilişkiye dair verilerin yer aldığı Tablo-1 ve Tablo-2 incelendiğinde aralarında anlamlı bir ilişkinin bulunacağı öngörülmesine rağmen böyle bir ilişki tespit edilmemiştir. Araştırmanın örnekleminin yerleşik dinî tutumlara sahip oldukları varsayılan 18 yaş ve üzeri katılımcılardan oluşmasının bu durumun geçerli sebebi olduğu düşünülmektedir. Ayrıca demografik verilerle dinî tutumlar arasındaki ilişkinin derinlemesine incelenebilmesi ve anlaşılabilmesi için boylamsal araştırmalara ihtiyaç duyulduğu açıktır.

Tablo-3 ve Tablo-4'te cinsiyet, yaş, gelir düzeyi ve öğrenim düzeyi

gibi demografik değişkenler ile peygamber tasavvuru arasındaki ilişkiye dair veriler yer almaktadır. Veriler incelendiğinde peygamber tasavvuruyla yaş, cinsiyet ve gelir düzeyi değişkenleri arasında anlamlı ilişki bulunmazken, öğrenim düzeyi değişkeniyle arasında anlamlı ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir. Tasavvurların da köklü yapılar oldukları dikkate alınırca demografik değişkenlerden pek fazla etkilenmedikleri anlaşılmaktadır. Eğitim düzeyi ile peygamber tasavvuru arasında zayıf da olsa negatif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Peygamber tasavvurunun gelişiminde ihtiyaç duyulan bilgi unsurunun eğitimle temin edilebildiği açıktır. Aralarında negatif yönlü bir ilişkinin bulunması ise eğitim düzeyinin artmasıyla geliştirilen peygamber tasavvurunun yeniden değerlendirildiğini ve zihin süzgecinden geçirildiğini düşündürmektedir. Böylelikle geleneksel peygamber tasavvurunda eğitim aracılığıyla birtakım değişikliklerin meydana geldiği düşünülmektedir. Ayrıca eğitim sistemi içerisinde kullanılan temel kaynaklarda peygamberlerin hayatı ve örnek kişilikleri ile ilgili verilen doğru ve açıklayıcı bilgilerin yetersizliğinin de etkili bir faktör olduğu düşünülmektedir.

Araştırmanın temel odağını peygamber tasavvuru ile dinî tutum arasındaki ilişki oluşturmuş ve aralarında anlamlı ilişkilerin bulunduğu öngörülmüştür. Yapılan analizler neticesinde bu öngörünün büyük oranda doğrulandığı anlaşılmıştır. Tablo-5'te Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nden edinilen genel ortalamalar ile Ok-Dinî tutum Ölçeği'nden elde edilen genel ortalamalar arasındaki ilişkiye dair veriler aktarılmıştır. Veriler incelendiğinde dinî tutumla peygamber tasavvuru arasında pozitif yönlü orta düzey ilişki tespit edilmiştir. Bu ilişki dinî tutumların oluşumunda ihtiyaç duyulan duygu, bilgi ve davranış unsurlarının temininde, geliştirilen peygamber tasavvurunun önemine işaret etmektedir. Yapılan analizler neticesinde, geliştirilen peygamber tasavvuru, dinî tutumların şekillenmesinde etkilidir denilebilmektedir. Peygamber tasavvuru ölçeğinden alınan puanlar arttıkça dinî tutum ölçeğinden alınan puanlar da artmaktadır. Dolayısıyla dinî tutumların peygamber tasavvuru ile sıkı bir ilişki içerisinde bulunduğu gözlenmektedir.

Yapılan analizler neticesinde Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nin genel ortalamalarının, Ok-Dinî Tutum Ölçeği'nin tüm alt boyutları ile anlamlı ilişki içerisinde bulunduğu tespit edilmiştir. Tablo-6'da Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nin genel ortalamaları ile Ok-Dinî Tutum Ölçeği'nin alt boyut ortalamaları arasındaki ilişkiye dair veriler yer almaktadır. Korelasyon analizi neticesinde değişkenler arasında kesin bir nedensellikten bahsedilemese de dinî tutumların oluşum aşamasında dini tasavvurların rolü dikkate alınarak peygamber tasavvurunun dinî tutumlar üzerinde etkili olduğu ifade edilebilmektedir. Analiz sonuçları göz önünde bulundurulduğunda bireyin geliştirdiği peygamber tasavvurunun, onun dinî tutumları ile yakın ilişki

içerisinde bulunduğu görülmektedir.

Tablo-7’de Peygamber Tasavvuru Ölçeği’nin alt boyut ortalamaları ile Ok-Dinî Tutum Ölçeği’nin alt boyut ortalamaları arasındaki ilişkiye dair veriler yer almaktadır. Bu verilere göre peygamber tasavvurunun belirli alt boyutlarının dinî tutumun belirli alt boyutlarıyla çeşitli düzeylerde ilişki içerisinde bulunduğu görülmektedir. Peygamber Tasavvuru Ölçeği’nin beşerilik alt boyutu ile dinî tutum ölçeğinin ilişki alt boyutunun anlamlı ilişki içerisinde bulunduğu tespit edilmiştir. Korelasyon düzeyi ($r=115$) zayıf bir ilişki olduğunu göstermekle birlikte fikir vermesi açısından önemlidir. Buna göre bireyin Hz. Peygamber’e yönelik, bir peygamber olduğunu dikkate almakla birlikte beşerî özelliklerini dikkate alarak geliştirdiği tasavvuru dolayısıyla kendisiyle daha rahat bir ilişki kurabildiği söylenebilmektedir. Diğer bir deyişle birey, Hz. Peygamber’i bütünüyle insani vasıfların ötesinde bir varlık olarak algılamaktan ziyade, beşerî yönlerini de dikkate alarak geliştirdiği tasavvuru aracılığıyla Hz. Peygamber’le daha yakın bir ilişki kurabilmektedir. Bireyin vahye doğrudan muhatap olan ancak kendisi gibi beşer bir peygamberle daha kolay ilişki tesis edebildiği ve daha kolay rol model alabildiği söylenebilmektedir. Ayrıca ilişki alt boyutunun sahip olduğu özellikler dikkate alındığında bu ilişkiyi Allah’a yansıtarak Allah’la daha dolaysız ve kolay bir ilişki kurabildiği de ifade edilebilmektedir.

Hadislere eleştirel bakış alt boyutunun, dinî tutum alt boyutlarından duygu ve ilişki ile negatif yönlü zayıf, davranış ile negatif yönlü orta düzey ilişki içerisinde bulunduğu görülmektedir. Aynı zamanda hadislere eleştirel bakış alt boyutunun dinî tutumun davranış alt boyutu ile negatif yönlü orta düzey ilişki içerisinde bulunduğu tespit edilmiştir. Duygu ve ilişki alt boyutları ile ilişkisi zayıf olmakla birlikte bir temayülü ifade etmesi bakımından anlamlıdır. Buna göre Hz. Peygamber’in hadislerini eleştirel bir bakış açısıyla değerlendiren bireylerin, din ile yoğun duygusal bağ kurmadan ve Allah ile ilişkisinde yoğun bağlılık hissetmeden dine entelektüel bir çaba ekseninde yaklaştıkları söylenebilmektedir. Hadislere eleştirel bakış alt boyutunun, dinî tutumun davranış alt boyutu ile doğrusal negatif yönlü orta düzey ilişki içerisinde bulunması da bu durumu desteklemektedir. Aynı zamanda bu alt boyutun, dinî tutumun biliş alt boyutu ile doğrusal pozitif yönlü orta düzey ilişki içerisinde bulunması da hadislere yönelik eleştirel bakış açısı geliştiren bireylerin din ile entelektüel bir çaba içerisinde ilişki kurduğunu desteklemektedir. Hz. Peygamber’i yoğun eleştiri süzgecinden geçirerek değerlendiren bireylerin, din ile entelektüel düzeyde bir ilişki kurdukları, duygusal ve ilişkisel bir bağ geliştirmekten öte dini bilişsel bir aktivite olarak değerlendirdikleri söylenebilmektedir.

Hata alt boyutunun, dinî tutumun duygu, ilişki ve davranış alt boyutları ile pozitif yönlü zayıf bir ilişki içerisinde bulunduğu görülmektedir. Aralarındaki bu zayıf ilişki yukarıda olduğu üzere belirli bir temayülü göstermesi bakımından anlamlı olarak değerlendirilmektedir. Yine bu alt boyutun, dinî tutumun biliş alt boyutu ile negatif yönlü orta düzey bir ilişki içerisinde bulunduğu tespit edilmiştir. Diğer insanlar gibi Hz. Peygamber'i de hata yapabilen biri olarak değerlendiren kişilerin, Hz. Peygamber'le ve dolayısıyla din ile daha kolay ilişki ve duygusal bağ kurabildikleri ve dolayısıyla dinî davranışlarını daha kolay şekillendirebildikleri söylenebilmektedir. Hata alt boyutunun dinî tutumun duygu, ilişki ve davranış alt boyutları ile zayıf da olsa pozitif yönde anlamlı ilişki içerisinde bulunması bu temayülü düşündürmektedir. Aynı zamanda hata alt boyutunun biliş alt boyutuyla doğrusal negatif yönlü orta düzey ilişki içerisinde bulunması dine bilişsel çerçevede yaklaşan bireylerin Hz. Peygamber'i hata yapabilen bir insan olarak değerlendirmekten uzak olduğunu düşündürmektedir. Diğer bir deyişle entelektüel düzeyde din ile ilişki kuran kişilere göre Hz. Peygamber'in hata yapabilen biri olarak değerlendirilmesi dinî tutumların şekillenmesinde olumsuz etkiye sahip olabilmektedir.

İnsanîlik alt boyutunun, dinî tutumun duygu, ilişki ve davranış alt boyutları ile pozitif yönlü orta düzey; biliş alt boyutu ile negatif yönlü orta düzey ilişki içerisinde bulunduğu tespit edilmiştir. Hz. Peygamber'i yüksek insanî değerleri içselleştirmiş bir şahsiyet olarak tasavvur eden bireylerin din ile daha yoğun duygusal bağ kurdukları, daha derin ilişki geliştirebildikleri ve bunu davranışlarına yansıttıkları görülmektedir. Hz. Peygamber'in insanî özellikleri en yüksek düzeyle içselleştirmiş bir şahsiyet olarak algılanmasının ve rol model edinilmesinin, dinin değer üretme işlevini kolaylaştırdığı düşünülebilmektedir. Bu alt boyutun, dinî tutumun biliş alt boyutu ile negatif yönlü orta düzey ilişki içerisinde bulunması, bireylerin dine bilişsel bir çaba olarak yaklaşmasının dini değerlerden bağımsız kurallar bütünü olarak algıladıklarını düşündürmektedir. Dine entelektüel zeminde yaklaşan bireyler için dinin değer üretme işlevinin zayıf kaldığı, dolayısıyla Hz. Peygamber'in de yüksek insanî değerleri temsil eden şahsiyet olarak değil, dinî kuralları aktarıcı ve uygulayıcı bir rol üstlendiği düşünülmektedir.

Mitik alt boyutunun dinî tutumun duygu, ilişki ve davranış alt boyutu ile pozitif, biliş alt boyutuyla ise negatif yönlü zayıf ilişki içerisinde bulunduğu tespit edilmiştir. Yukarıda belirtildiği üzere zayıf da olsa anlamlı bir ilişkinin tespit edilmesi belirli bir temayülü göstermesi bakımından önemlidir. Buna göre Hz. Peygamber'i bir kahraman olarak değerlendiren bireylerin din ile duygusal ve ilişkiyel bağ kurabildikleri ve davranışlarına yansıtabildikleri görülmektedir. Bu alt boyut ile dinî tutumun biliş alt boyutu arasındaki negatif yönlü ilişki ise dine bilişsel düzlemde yaklaşan bireylerin

Hız. Peygamber'in bir kahraman olarak algılamadıklarını ve dolayısıyla Hız. Peygamber'i tasavvur ederken mantık zemininden ayrılmadıklarını düşünmektedir.

Peygamber Tasavvuru Ölçeği'nin mucize alt boyutu ile dinî tutumun ilişki, duygu ve davranış alt boyutları ile pozitif; biliş alt boyutu ile negatif yönlü orta düzey ilişki içerisinde bulunduğu görülmektedir. Buna göre Hız. Peygamber'i, peygamber olması dolayısıyla, mucizeler gerçekleştirebilen bir şahsiyet olarak değerlendiren bireyler dinle daha duygusal ve ilişkisel bağ kurabilmekte ve bunu davranışlarına aktarabilmektedir. Hız. Peygamber'e yönelik tasavvurlarını bu şekilde geliştiren bireylerin, dinî tutumlarını daha yüksek düzeyde geliştirebildikleri görülmektedir. Bu alt boyutun dinî tutumun biliş alt boyutuyla negatif yönlü orta düzey ilişki içerisinde bulunmasının, dini entelektüel çerçevede değerlendiren bireylerin mucize kavramına yaklaşımlarının şekillenmesi ile yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Buna göre Hız. Peygamber'in mucizeler gerçekleştirebilen bir şahsiyet olarak algılanması mantığa aykırı bir durum olarak değerlendirilmektedir. Dine bilişsel düzlemde yaklaşan bireylerin, mantık süzgecinden geçmeyen olay ve olguları kabul etmedikleri görülmektedir. Bu anlamda entelektüel bir çaba olarak dine yaklaşan bu bireyler için Hız. Peygamber'in mucize gerçekleştiren bir varlık olarak değerlendirilmesinin, mantıksal zemine aykırı bir durum olarak görüldüğünü düşündürmektedir. Diğer taraftan Hız. Peygamber'i mucizeler gerçekleştiren bir varlık olarak değerlendiren bireylerin de dinin duygusal ve ilişkisel yönüne ağırlık vermesinin maneviyat yönelimli dine değer verdiklerini düşündürmektedir. Dini değerleri maneviyat düzleminde gerçekleştiren bireylerin aynı şekilde davranışlarında da bu durumu içselleştirdikleri düşünülmektedir.

Peygamber tasavvuru ve dini tutum ilişkisine dair literatürde Çınar tarafından gerçekleştirilen bir araştırma bulunmaktadır. Araştırmada dini tutumun genel ortalamaları ile peygamber tasavvurunun genel ortalamaları yanında peygamber tasavvurunun alt boyutlarının her biri ile dini tutumun alt boyutlarının her biri arasında doğrusal pozitif yönlü zayıf ilişkiler tespit edilmiştir (Acar Çınar, 2020: 106). Çalışmamızda elde edilen bulgular pek çok yönüyle Çınar'ın çalışmasını desteklemekle birlikte bazı yönleri itibarıyla ondan farklılaşmaktadır. Çınar'ın çalışmasında zayıf da olsa belirli bir temayülü gösteren dini tutum ve peygamber tasavvuru ilişkisine yönelik yaptığımız bu çalışma ile bu iki olgu arasında daha yüksek bir ilişki düzeyinin bulunduğu tespit edilmiştir.

Kaynaklar

Acar Çınar, H. (2020). Dinî tutum ve peygamber tasavvuru arasındaki ilişkiye dair mukayeseli bir araştırma: Ülkü İmam Hatip Lisesi ve Mevlana Ortaokulu örneği. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(13), 83-118.

Baymur, F. B. (1978). *Genel psikoloji* (4. bs). Ankara: İnkılap ve Aka Kitabevleri.

Budak, S. (2017). İmaj. [çinde] *Psikoloji sözlüğü* (5. bs). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Devellioğlu, F. (1970). Tasavvur. [çinde] *Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Doğuş Matbaası.

Farabi. (1987). *Fusulü'l medeni (Siyaset Felsefesine Dair Görüşler)*. (Çev. H. Özcan,; 1. bs). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.

Freedman, J. L., Sears, D. O., & Carlsmith, J. M. (1989). *Sosyal psikoloji* (Çev. A. Dönmez,; 1. bs). İstanbul: Ara Yayıncılık.

Gürses, İ. (2010). *Dindarlık ve kişilik*. Bursa: Emin Yayınları.

Hacıkeleşoğlu, H. (2020). *Ebeveyn Tutumları ve kişilik özelliklerinin tanrı tasavvuru ile ilişkisi üzerine bir araştırma*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Holm, N. G. (2018). *Din psikolojisine giriş*. (Çev. A. Bahadır). İstanbul: İnsan Yayınları.

Hökelekli, H. (2013). *Din psikolojisi* (10. bs). Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.

İbn Sina. (2014). *El-İşârât ve't-Tenbîhât*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

İnceoğlu, M. (2011). *Tutum algı iletişim* (6. bs). Ankara: Siyasal Kitabevi.

Kağıtçıbaşı, Ç., & Cemalcılar, Z. (2018). *Dünden Bugüne insan ve insanlar sosyal psikolojiye giriş* (21. bs). İstanbul: Evrim Yayınları.

Krech, D., & Crutchfield, R. S. (1970). *Sosyal Psikoloji nazariye ve problemler* (E. Güngör, Çev.; 2. bs). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Mehmedoğlu, A. U. (2011). *Tanrıyı tasavvur etmek* (1. bs). İstanbul: Çamlıca Yayınları.

Ok, Ü. (2011). Dini tutum ölçeği: Ölçek geliştirme ve geçerlik çalışması. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 8(2), 528-549.

Özarkınar, Y. (1999). Psikolojinin insan tasarımı. [çinde] *Psikolojide Yeni Tartışmalar* (1. bs, ss. 67-90). ed. S. A. Arkonaç. Alfa Yayınları.

Peker, H. (2018a). *Din psikolojisi* (16. bs). İstanbul: Çamlıca Yayınları.

Peker, H. (2018b). *Din psikolojisi* (16. bs). İstanbul: Çamlıca Yayınları.

Piaget, Jean, & Inhelder, B. (1967). *The child's conception of space* (1. bs). ABD: W. W. Norton and Company, Inc.

VandenBos, G. R. (2007). Attitude. [içinde] *APA Dictionary of Psychology* (2. bs). ABD: American Psychological Association.

Yanmaz, A. N. (2013). *MEB İmam hatip öğrencilerinin peygamber tasavvuru* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yavuz, K. (1983). *Çocukta dini duygu ve düşüncenin gelişmesi* (1. bs). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Zanna, M. P., & Rempel, J. K. (1988). Attitudes: A new look at an old concept. [içinde] *The social psychology of knowledge*. (1. bs, ss. 315-333). ed. D. Bar-Tal & A. W. Kruglanski. UK: Cambridge University Press.

* Bu makale, yazarın *Dindar bireylerin peygamber tasavvurlarıyla dini tutumları arasındaki ilişki üzerine bir araştırma: Bursa örneği* (2021) başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir. Aynı zamanda bu araştırma Bursa Uludağ Üniversitesi BAP Birimi tarafından desteklenmiştir.

